

1902 Çankırı Depremi: Deprem Etkileri ve Afet Yönetimi The 1902 Çankırı Earthquake: The Effects of This Earthquake and Disaster Management

Esat AKTAŞ*

Özet

Deprem, coğrafi yapının değişimine etki ettiği gibi şehirleşmeye, coğrafya üzerinde var olan yerleşim birimlerine ve buralarda yaşayan insanların sosyal ve ekonomik hayatına da etki eden faktörlerden biridir. Tarihsel süreçte birçok yerde meydana gelen depremler, bahsedilen etkileri de beraberinde getirmiştir. Depremlerin onulmaz yaralar açtığı, ciddi hasar ve yıkımlara sebep olduğu ülkelerden biri olan Türkiye’de Kuzey Anadolu Fay Zonu, önemli bir fay hattıdır. Bu hat üzerinde bulunan Çankırı ve çevresi de depremlerin etkilediği yerlerden biridir. Osmanlı taşra teşkilatında Kastamonu vilayetine bağlı olan Çankırı’da 9 Mart 1902 tarihinde meydana gelen deprem, şehir merkeziyle merkeze bağlı yakın köylerde büyük hasara sebep olmuştur. Söz konusu deprem, Osmanlı Devleti’nin sosyal devlet olma yolunda çaba harcadığı bir dönemde meydana geldiği için sosyal tarih açısından da ayrı bir önem taşımaktadır. Hasarın büyük olduğu Çankırı ve çevresinde yaşayanları uzun süre sosyal, ekonomik ve psikolojik olarak etkisi altına alan 1902 depremi, devleti ve devletin bölgedeki temsilcileri olan idarecileri de meşgul eden konular arasında yer almıştır. Bu çalışmada söz konusu depremin etkisi, ortaya çıkardığı sorunlar ve yaşanan afetin ne şekilde yönetildiği ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çankırı, Kastamonu, Deprem, Afet, Hasar.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: esataktas52@hotmail.com

Abstract

The earthquake is one of the factors that affect urbanization, the existing settlements on geography, and the social and economic life of the people living there as well as the change of geographic structure. The earthquakes occurred in many places in the historical process have brought about the mentioned effects. The North Anatolian Fault (NAT) in Turkey, one of the countries where the earthquake has caused fatal wounds, severe damage and destruction, is a major fault line. Çankırı and its surroundings located in this line are one of the places affected by earthquakes. The earthquake that occurred on 9 March 1902 in Çankırı, connected to Kastamonu province in the Ottoman provincial organization, caused great damage to the city center and the nearby villages connected to the city center. The earthquake in point is of particular importance in terms of social history, since it took place at a time when the Ottoman Empire was trying to become a social state. The 1902 earthquake, which caused great damages and affected the inhabitants of Çankırı and of its surrounding areas socially, economically and psychologically for a long time, was also among the subjects that occupied the state and the administrators of the region. In this study, the effects of the mentioned earthquake, the problems it created and how the disaster was managed are discussed.

Keywords: Çankırı, Kastamonu, Earthquake, Disaster, Damage.

Giriş

Afet, “İnsanlar için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplara neden olan, normal yaşamı durdurarak veya kesintiye uğratarak toplumlara etkileyen ve yerel imkânlar ile baş edilemeyen her türlü doğal, teknolojik veya insan kaynaklı tüm olaylar” olarak tanımlanmakta ve olayın kendisi olmayıp, meydana getirdiği sonuç olarak ifade edilmektedir.¹ Doğal Afet, “Deprem, sel, heyelan, çığ, kuraklık, fırtına, dolu, hortum vb. gibi oluşumu engellenemeyen jeolojik, meteorolojik ve hidrolojik kökenli doğal olayların sonuçlarına verilen genel ad”dır. Doğal afetler içerisinde olan deprem ise “Tektonik kuvvetlerin etkisiyle yer kabuğunun kırılması sonucunda ortaya çıkan enerjinin sismik

---

¹ Mikdat Kadioğlu, “Modern, Bütünleşik Afet Yönetiminin Temel İlkeleri”, *Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri*, Edt. Mikdat Kadioğlu-Emin Özdamar, JICA Türkiye Ofisi Yayınları, Ankara 2008, s. 2.

dalgalar halinde yayılarak geçtikleri ortamları ve yeryüzünü kuvvetle sarsması olayı” olarak açıklanmaktadır.²

Dünya’da iki önemli deprem kuşağı vardır. Biri özellikle Japonya’da etkili olan ve Büyük Okyanus’u çevreleyen Pasifik Deprem Kuşağı, diğeri Türkiye’nin de içinde yer aldığı Akdeniz-Himalaya Deprem Kuşağı’dır. Türkiye’nin % 42’si birinci derece deprem bölgesinde bulunmaktadır. Türkiye, Kuzey Anadolu Fay Zonu olarak isimlendirilen etkili bir fay hattını da barındırmaktadır. Bu hat, Marmara Bölgesi’nden başlayarak Doğu Anadolu Bölgesi’ne ulaşmaktadır.³

Yarısına yakını birinci derece deprem kuşağında yer alan Türkiye’nin tarihinde depremler, şehirleşmeye etki eden ve sosyal alanda devlet-toplum ilişkisini belirleyen önemli doğa olaylarıdır. Doğal afetlerin sonuçlarıyla mücadele açısından Tanzimat sonrasında dikkate değer gelişmeler görülmüştür. Modernleşme yolunda ilerleme kaydeden Osmanlı yönetimi, yaşanan afetlerde etkin rol oynamaya başlamıştır. Bu rol, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında meydana gelen depremlerde görülmektedir. Tanzimat sonrasında yıkımlara sebep olan depremlere, 1852 ve 1859’da Erzurum’da,⁴ 1855’te Bursa’da,⁵ 1881’de Çeşme’de ve Sakız Adası’nda,⁶ 1883’te Çeşme ve Urla’da,⁷ 1893’te Malatya’da,⁸ 1894’te İstanbul’da,⁹ 1898’de Balıkesir’de,¹⁰ yine aynı yıl

---

² Oktay Ergünay ve diğ., “Afet Yönetimi İle İlgili Terimler Açıklamalı Sözlük”, *Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri*, Edt. Mikdat Kadioğlu-Emin Özdamar, JICA Türkiye Ofisi Yayınları, Ankara 2008, s. 314, 316.

³ Bilge Doğanlı, Osman Bayri, “Deprem Zararlarının En Aza İndirilmesine Yardımcı Olmada, Önlisans Düzeyinde Eleman Yetiştirerek Yeni Bir Yaklaşım Geliştirme: Ampirik Bir Çalışma”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 23, Mart 2018, s. 116-117.

⁴ Selahattin Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, “Globus” Dünya Basımevi, İstanbul 2001.

⁵ Besim Özcan, *Bursa Afetleri (1326-1900)*, Aktif Yayınevi, Erzurum 2002; Besim Özcan, “Bursa Depremleri (2 Mart-12 Nisan 1855)”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 5, Erzurum 1999.

⁶ Selahattin Satılmış, “19. Yüzyılda Bir Büyük Felaket: 3 Nisan 1881 Sakız ve Çeşme Depremi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIX, S. 2, 2014; Selahattin Satılmış, “1881 Sakız Depreminde Osmanlı Afet Yönetimi ve Vali Sadık Paşa’ya Yönelik Eleştiriler”, *Belleten*, C. LXXX, S. 288, Ankara 2016.

⁷ Selahattin Satılmış, “Osmanlı’da Bir Afet Yönetimi Örneği: 1883 Çeşme ve Urla Depremi”, *History Studies*, C. 4, S. 1, 2012.

⁸ Selahattin Satılmış, “1893 Malatya Depremi ve Afet Yönetimi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 39, Bahar 2016; Naim Ürkmez, “Osmanlı Devleti’nde Bir Toplumsal Dayanışma Örneği: 1893 Malatya Depremi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, Nisan 2016.

⁹ Hamiyet Sezer, “1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 18, S. 29, Ankara 1996.

Sivas'a bağlı Koyulhisar ve Hamidiye kazalarında¹¹ ve 1899'da Aydın ve Denizli'de¹² meydana gelenler örnek gösterilebilir.

Osmanlı Devleti'nin modernleşme dönemi olarak ifade edilen Tanzimat sonrasında depremlerin görüldüğü yerlerden biri de Çankırı'dır. Şehir, Kuzey Anadolu Fay Hattı üzerinde bulunduğu için birinci derece deprem bölgesi olarak tanımlanmaktadır.¹³ Bu sebeple Çankırı'da hasara sebep olan şiddetli depremler yaşandı. Şehirde 19. yüzyılın ilk yarısında 1845'te bir deprem oldu. Yüzyılın sonlarına doğru bölgede depremler sıklıkla. 28 Eylül 1881'de 6.1 büyüklüğünde meydana gelen depremde 12 kişi hayatını kaybetti. Can kaybının olup olmadığı hakkında bir bilgiye ulaşılamasa da 1882, 1883 ve 1885 yıllarında peş peşe Çankırı'da hasara sebep olan depremler yaşandı.¹⁴ 20. yüzyılda ise 1902 depreminin dışında 1939¹⁵ ve 1951 yıllarında büyük depremler meydana geldi. Son olarak 2000 yılında önemli bir deprem şehri etkiledi.¹⁶ Çankırı tarihinde meydana gelen afetlerden 1902 ve 1939 depremleriyle 1956 yılındaki yangının izlerinin hala var olduğu ifade edilmektedir.¹⁷

Osmanlı döneminde Kengiri/Kangırı şeklinde isimlendirilen Çankırı, Tanzimat'ın hemen ardından taşra teşkilatında yapılan idarî düzenlemelerle önce Ankara vilayetine, 1864 Vilayet Nizamnamesi ile de Kastamonu vilayetine bağlandı. Kastamonu'ya bağlı sancak statüsünde idare edilen Çankırı, 20. yüzyıla gelindiğinde Çankırı merkez kazasıyla Çerkeş kazasından oluşmaktaydı.¹⁸ 1901 yılında 95 bin Merkez kazanın, 59 bin Çerkeş kazasının olmak üzere, sancığın toplam nüfusu 155 bine yakındı. Bunun hemen öncesinde 1894 yılında 90 bin

¹⁰ Nesimi Yazıcı, "Ocak 1898 Balıkesir Depremi Oluşu ve Sonrası", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, "Globus" Dünya Basımevi, İstanbul 2001.

¹¹ Selahattin Satılmış, "26 Mart 1898 Koyulhisar-Hamidiye Depremi", *Tarihin Peşinde*, S. 16, 2016.

¹² Zafer Atar, "Fotoğraflarla 1899 Aydın-Denizli Depremi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XIII, S. 27, 2013.

¹³ Doğanlı-Bayrı, "Deprem Zararlarının En Aza İndirilmesi...", s. 117-118.

¹⁴ Bülent Özmen, "Kastamonu ve Yakın Çevresi İçin Deprem Olasılığı Tahminleri", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, C. 54, S. 3, Aralık 2011, s. 14-15.

¹⁵ Nazan Kuter, *Çankırı Kenti Açık ve Yeşil Alan Varlığı İçinde Tarihi Kent Merkezinin Kentsel Peyzaj Tasarımı Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2007, s. 288.

¹⁶ Doğan Kalafat ve diğ., *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Bütünleştirilmiş Homojen Türkiye Deprem Kataloğu*, İstanbul 2007.

¹⁷ Kuter, *Çankırı Kenti*, s. 288.

¹⁸ Cemil Bingöl, *Çankırı'nın İdarî, Nüfus ve Sosyal Yapısı (1839-1903)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997, s. 12, 15.

olarak gösterilen merkez kazanın nüfusunun 15 bini Çankırı şehir merkezinde yaşamaktaydı.¹⁹

Afetler, meydana gelen olayın neticesi olarak değerlendirildiğinden insan ve hayvan kaybıyla birlikte mesken, işyeri ve şehirlerin ulaşım yapısı içerisinde yer alan yol, köprü ve menfez ile haberleşme vasıtalarının zarar görmesi gibi maddî hasarları da beraberinde getirmektedir. Bunların dışında afetler; işsizlik, korku ve panik gibi psikolojik etki ile fakirlik gibi sosyal sorunlara ve salgın hastalıklar gibi sağlık sorunlarına da sebep olabilmektedir.²⁰ Çalışmanın konusunu içeren 9 Mart 1902 tarihli Çankırı depremi de arkasında can kaybıyla birlikte birçok ekonomik ve sosyal sorunlar bırakan ve etkisinin uzun süre silinmeye çalışıldığı bir afet niteliğine sahipti. Çalışmada; depremin meydana gelmesi, Çankırı ve bağlı köylerindeki etkisi ile arkasında bıraktığı sorunlar incelenecektir. Bu sorunlara karşı alınan tedbirler ve afetin nasıl yönetildiği de ele alınacaktır.

1- Depremın Meydana Gelmesi ve Çankırı Merkezindeki Etkisi

Çankırı’da 9 Mart 1902 tarihli deprem, gündüz alaturka saatle 4 civarında meydana geldi. Güneyden kuzeye doğru ilerleyen sarsıntı, sadece Çankırı’yı etkilemedi, aynı zamanda vilayet merkeziyle birlikte vilayet sınırlarındaki Bolu, Araç, Safranbolu, Çerkeş ve Daday gibi yerleşim birimleriyle çevrelerinde de etkili oldu.²¹ *İkdam* gazetesinin haberine göre idarî birimlerden Rasathane-i Amireye gönderilen telgraflarda herhangi bir hasarın meydana gelmediği bildirilmişti.²² Bu haberin depremin diğer yerleşim birimlerinde hasara sebep olmamasından kaynaklandığı düşünülebilir. Deprem, diğer birimlerde hasara sebep olmamışsa da Çankırı için durum aynı değildi. Günümüz saat hesaplamasına göre öğle saatlerine yakın bir zamanda meydana geldiği anlaşılan

---

¹⁹ Bingöl, *Çankırı'nın İdarî, Nüfus ve Sosyal Yapısı*, s. 49, 57. Bu nüfusun 700’ü Rum, 400’ü de Ermeni’ydi. Bkz. İlhan Şahin, “Çankırı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 217.

²⁰ Özcan, *Bursa Afetleri*, s. 2.

²¹ *Kastamonu*, No: 1432. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]

²² *İkdam*, No: 2774. 26 Şubat 1317 [11 Mart 1902]; *Sabah*, No: 4436. 26 Şubat 1317 [11 Mart 1902]. Çankırı’da meydana gelen depreme yakın saatlerde Amasya, Lâdik ve Gümüşhacıköy’de de yer yer şiddetli veya hafif sarsıntılar hissedildi (*İkdam*, No: 2776. 28 Şubat 1317/13 Mart 1902; *Sabah*, No: 4438. 28 Şubat 1317/13 Mart 1902). O günlerde aynı fay hattı üzerinde başka depremler de yaşanmıştı. 7 Mart gecesinde Sivas vilayeti sınırlarındaki Karahisar-ı Şarki, Hamidiye, Koyulhisar ve Koçgiri ile Erzurum vilayetine bağlı İspir’de deprem meydana gelmişti (*İkdam*, No: 2775. 27 Şubat 1317/12 Mart 1902; *Sabah*, No: 4437. 27 Şubat 1317/12 Mart 1902). 8 Mart gecesi de Giresun’da deprem olmuştu (*İkdam*, No: 2774. 26 Şubat 1317/11 Mart 1902; *Sabah*, No: 4436. 26 Şubat 1317/11 Mart 1902).

deprem, 5.5²³ ya da 5.6²⁴ büyüklüğündeydi ve valiliğe göre bir dakikadan fazla sürmüştü. Deprem, Çankırı merkezinde devlet binalarının kısmen, evlerin ise büyük oranda hasar görmesine ve bazılarının yıkılmasına sebep olmuştu. Haberin İstanbul'a ulaşması üzerine can kaybı ya da yaralı olup olmadığı, şehirde kaç hanenin bulunduğu, binaların ne kadarının zarar gördüğü, ne kadarının da tamamen yıkıldığı ve sarsıntıların devam edip etmediği valiliğe soruldu. Yaralıların tedavisi için de acilen yakın bir yerleşim yerinden 2 veya 3 doktorun gönderilmesi bildirildi.²⁵

Birçok bina yıkılmış ya da oturulamayacak derecede hasar görmüştü. Depremin etkisinin büyük olması ve artçılarının da devam etmesi, insanlar arasında panik ve korku yarattı. Bu durum, depremin ortaya çıkardığı hasarın da tespitini zorlaştırmaktaydı.²⁶ Bu sebeple öncelikle depremzedelerin barınma sorununun çözülmesi gerekmektedir. Olumsuz hava şartlarının etkili olduğu şehirde, yağmur ve karın devam ettiği bir zamanda, ahalinin açıkta kalması büyük bir sorun oluşturacaktı. Bu sorunun geçici olarak çözülmesi amacıyla Çankırı ile birlikte Kalecik, Koçhisar, Tosya, İskilip ve Çerkeş gibi çevre yerleşimlerdeki askerî depolardan çadır tedarik edildi. Yine çevre birimlerden kereste ve diğer yapı malzemelerinin de nakledilmesi konusunda emir verildi.²⁷

Ahalinin sorununa çözüm aranırken devlet kurumlarının işleyişi ve devlet malzemelerinin akıbeti de hesap edilmek zorundaydı. Bu sebeple depolardaki silah, mühimmat ve diğer askerî malzemelerin zarar görmemesine dikkat çekildi ve iyi bir şekilde muhafaza edilmesi yönünde vilayete tebligat gönderildi. Yine ahalinin ihtiyaçlarının karşılanmasına destek olunması için merkez tarafından gerekli yardımın yapılmasına ve bu amaç doğrultusunda şehremini başkanlığında bir "İâne Komisyonu"nun kurulmasına padişah tarafından irade buyruldu.²⁸

İlk bilgilendirmenin ardından şehirde yaşananlara ve cevabı istenen sorulara dair 10 Mart'ta ikinci bir bilgilendirme daha yapıldı. Buna göre ikisi Müslüman, ikisi de Hristiyan olmak üzere dört kişi enkaz altında kalarak vefat etmiş ve 100 kişi de yaralanmıştı. Yaralıların tedavisi şehirde bulunan doktor ve ebe tarafından yapılmaktaydı. Mutasarrıflıktan, başka bir doktorun gönderilmesine de ihtiyaç olmadığı bildirildi.²⁹ İdarecilerin doktora gerek

²³ M. Bıkçe, "Türkiye'de Hasara ve Can Kaybına Neden Olan Deprem Listesi (1900-2014)", 3. *Türkiye Deprem Mühendisliği ve Sismoloji Konferansı, 14-16 Ekim 2015*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2015.

²⁴ Özmen, "Kastamonu ve Yakın Çevresi İçin Deprem Olasılığı Tahminleri", s. 13.

²⁵ BOA., DH.MKT., 2598/51. 26 Şubat 1317 [11 Mart 1902]

²⁶ Kastamonu, No: 1432. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]

²⁷ BOA., İ.HUS., 94/113. 24 Şubat 1317 [9 Mart 1902]; BEO., 1806/135415. 25 Şubat 1317 [10 Mart 1902]; DH.MKT., 454/35. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]

²⁸ BOA., İ.HUS., 94/113. 24 Şubat 1317 [9 Mart 1902]; DH.MKT., 2598/52. 26 Şubat 1317 [11 Mart 1902]

²⁹ BOA., DH.MKT., 2598/51. 26 Şubat 1317 [11 Mart 1902]; Kastamonu, No: 1432. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]

olmadığına dair cevabı, başka bir çalışmada hasarın boyutunun ilk anda anlaşılabilmesinden ve sadece merkezde 4 kişinin vefatından haberdar olduğundan ileri geldiği şeklinde yorumlanmıştır.³⁰ Zira Çankırı merkezinde dahi yaşanan korku ve telaş havasından dolayı afetin etkisinin tam anlamıyla tespit edilmesi zorlaşmıştı. Şu durumda çevre birimlerden de haberdar olunmaması normal görünmektedir. Esasında depremin etkilediği köyler de vardı. Fakat ilk anda köylerdeki hasar ve kayıp idarî birimlere bildirilememiş olduğundan, kaybın sadece şehir merkeziyle sınırlı kaldığı düşünülmekteydi.

9 Mart'ta meydana gelen depremin arkası kesilmedi; 10 ve 17 Mart'ta da devam etti. Deprem, Çankırı merkezindeki üç binden fazla haneye, az ya da çok zarar vermişti.³¹ Evlerle birlikte devlet binaları, camiler, mescitler, hamamlar, dükkânlar, suyolları ve bir dergâhın etkilendiği depremde, ilk tespitlere göre meydana gelen zarar 2.5 milyon kuruş civarındaydı. Depremin hemen ardından alınan tedbirler çerçevesinde kimse açıkta bırakılmadı. Depremzedeler sağlam kalan evlerin yanı sıra bahçe evlerine ve askerî depolardan getirilen çadırlara yerleştirildi.³² Resmi dairelerin tamamı hasar gördüğünden memurlar için de yeterli sayıda çadır kurdukları. Bu olağanüstü şartlar altında mülkî ve adlî daireler birleştirildi.³³ Hassas bir dönemin yaşandığı Çankırı'da bürokratik işler bu şekilde yürütülmeye çalışılıyordu.

Evsiz ve muhtaç durumda olan ahalinin temel gıda ihtiyaçları karşılanıyordu.³⁴ Bunun için çeşitli tedbirler alındı ve bu çerçevede fırınlarda gereği kadar ekmeke bulundurulmaya çalışıldı.³⁵

³⁰ Ömer Türkoğlu, "1902 Çankırı Depremi", *Kebikeç Dergisi*, S. 14, Ankara 2002, s. 175.

³¹ *BOA.*, *DH.MKT.*, 2598/51. 26 Şubat 1317 [11 Mart 1902]; *DH.MKT.*, 454/35. 5 Mart 1318 [18 Mart 1902]; *Kastamonu*, No: 1432. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]. 1902 yılının hemen öncesinde hane sayılarına dair farklı veriler vardır. 1894 yılında 4 bin olduğu bildirilen (Bingöl, *Çankırı'nın İdarî, Nüfus ve Sosyal Yapısı*, s. 49) hane sayısının, 1899 yılında 2,485 olduğu ifade edilmektedir (Ömer Türkoğlu, *Sâlnâmelerde Çankırı-Kastamonu Vilâyeti Sâlnâmelerinde Çankırı (Kengiri) Sancağı (1869-1903)*, Çankırı Valiliği Yayınları, Çankırı 1999, s. 513). Bu dönemdeki yapıların inşa özellikleri konusunda Çankırı'nın tarihi kent yapısı üzerine hazırlanmış bir çalışmada bilgi verilmektedir. Buna göre günümüzde sit alanı içinde 634 yapı bulunmaktadır. Bu yapıların % 63'ü iki katlı, % 30'u da tek katlıdır. Tek katlı olanların çoğu, 1930-1960 yılları arasında düşük gelirli vatandaşlar tarafından yapılmıştı. Geleneksel yapılar ise iki katlıydı. Yapı malzemesi olarak da % 74'ü ahşap karkas olan tarihi yapıların % 14'ü betonarme karkas ve gerisi de yığma sistemle (kesme taş-tuğla-briket) inşa edilmişti. Bkz. Kuter, *Çankırı Kenti*, s. 225-227.

³² *BOA.*, *DH.MKT.*, 2598/51. 26 Şubat 1317 [11 Mart 1902]; *Kastamonu*, No: 1432. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]

³³ *BOA.*, *ŞD.*, 1668/22. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]

³⁴ *BOA.*, *DH.MKT.*, 2598/51. 26 Şubat 1317 [11 Mart 1902]

³⁵ *BOA.*, *ŞD.*, 1668/22. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]

2- Depremın Merkez Kazaya Bağlı Köylerdeki Etkisi

Meydana gelen deprem, sadece şehir merkezini etkilememiştir. Çevre köylerin bazılarında da yıkıma ve can kaybına sebep olmuştur. Mutasarrıflıktan, depremin etkilediği köyler tespit edildikten sonra buralara da çadır gönderileceği ve gerek duyulduğunda çevre köylerden gıda maddesi temin edileceği bildirilmekteydi.³⁶ Gönderilen memurlar vasıtasıyla alınan bilgiye göre Çankırı'ya üç buçuk saat uzaklıkta bulunan ve 100 haneden oluşan Yürük³⁷ köyünde 70 ev tamamen yıkılmış ve biri erkek 13 kişi enkaz altında kalarak vefat etmişti.³⁸ Buradan başka yine merkeze ikişer üçer saat mesafede bulunan 3 köydeki 150'ye yakın hanenin üçte ikisiyle cami ve mekteplerin yıkıldığı ve geri kalan hanelerin de yıkılmak üzere olduğu bildirildi. Bu üç köyde birkaç yaralı vardı ve vefat eden olmamıştı.³⁹

Köylerdeki durumun tespit edilmesi ve buralara dair bilgiler vakit kaybedilmeden devlet merkezine bildirilmekteydi. Mutasarrıflık tarafından 12 Mart'ta gönderilen telgrafta Çankırı'ya bağlı köylerden isim zikredilmemekle birlikte dördüne dair bilgi verildi. Buna göre 4 köyde toplam 422 hane ve iki de cami bulunmaktaydı. Hanelerinin çoğu yıkılmıştı, geri kalanları da yıkılmak üzereydi. Can kaybının yaşanmadığı bu köylerde bazı hayvanlar telef olmuştu.⁴⁰ Ancak yaralıların olması, başlangıçta gerek görülmeyen sağlık ekibine de ihtiyacı ortaya çıkardı. Bu sebeple vilayet merkezinden Askeri Doktor Yüzbaşı Cemal ve Eczacı Hacı Ziya Beyler Çankırı'ya gönderildi.⁴¹

15 Mart tarihli telgrafta hasarı tespit edilen köylerden başka 168 hanenin yer aldığı 2 köyün büyük bir kısmının yıkıldığı ve herhangi bir can kaybının meydana gelmediği bildirilmekteydi.⁴² Bu yöndeki bilgilendirmeler, 20 Mart'a kadar devam etti.⁴³ Ancak bir kız çocuğunun hayatını kaybettiği Dumlu köyü

³⁶ BOA., ŞD., 1668/22. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]

³⁷ “Yerik” şeklinde zikredilen (Bingöl, *Çankırı'nın İdarî, Nüfus ve Sosyal Yapısı*, s. 17) köyün, günümüzde Korgun ilçesine bağlı Karatekin köyünün eski adı olduğu ifade edilmektedir (Türkoğlu, “1902 Çankırı Depremi”, s. 175). Ancak belgedeki okunuşu Yürük ya da Yörük olup, köyün internet sitesinde de “Yürük” olarak bahsedilmektedir. (<http://www.karatekinkoyu.com/?pnum=132&pt=K%C3%96Y%C3%9CM%C3%9CZ+TAR%C4%B0H%C3%87ES%C4%B0>) Erişim tarihi: 28.03.2019.

³⁸ BOA., DH.MKT., 2598/121. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]; *Kastamonu*, No: 1432. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]

³⁹ BOA., DH.MKT., 454/35. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]

⁴⁰ BOA., DH.MKT., 454/35. 28 Şubat 1317 [13 Mart 1902]

⁴¹ *Kastamonu*, No: 1432. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]; Türkoğlu, “1902 Çankırı Depremi”, s. 175.

⁴² BOA., DH.MKT., 454/35. 2 Mart 1318 [15 Mart 1902]

⁴³ Daha geniş bilgi için bkz. BOA., DH.MKT., 454/35.

hariç diğer köylerin isimlerine ulaşılammaktadır.⁴⁴ Buradan hareketle can kaybı yaşanmayan köylerin isimlerinin zikredilmediği söylenebilir.

Depremın etkilediği köylere dair İstanbul'a ulaştırılan haberlerde köy isimlerinin büyük bir kısmının zikredilmemesi, depremden etkilenen köy sayısının tespitini zorlaştırmaktadır. Peş peşe verilen bilgilerden hareketle toplam sayının bildirildiği akla gelse de telgraflarda yer alan "diğer köylerden alınacak haberin de bildirileceği" ya da "hasarı tespit edilen diğer köylerden başka" ifadeleri, bilgisi verilen köylerin farklı köyler olduğunu göstermektedir. Bu şekilde şimdiye kadar verilen bilgilerden hareketle net olmamakla birlikte Çankırı çevresindeki köylerden 35-40'ında bulunan 2.000 civarındaki hanenin çoğunda ciddi bir hasarın meydana geldiği düşünülmektedir. Çankırı merkezi ve köylerinde toplam 18 kişinin hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır. Depremde hayatını kaybedenlerin sayısına dair Mutasarrıf Ahmed Kadri Bey'in 29 Mart tarihli telgrafında verdiği bilgi de bu yöndedir.⁴⁵

Depremden etkilenen köylerin durumlarına dair bilgiler geldikçe depremedeler için yardımlar da yapılmaya başlandı. Depremın etkilemediği köylerden ahalinin rızasıyla 110 kile (2.750 kg.⁴⁶ ya da 5.217 kg.⁴⁷) buğdayın toplanmasına karar verildi.⁴⁸ Ayrıca tedarik edilen 115 torba un, muhtarlar vasıtasıyla ahaliye dağıtıldı.⁴⁹

3- Yapılan Yardımlar ve Buna Dair Yürütülen Faaliyetler

Çankırı'da hafif ya da şiddetli sarsıntılar, 9 Mart depreminden sonra da devam etti.⁵⁰ Bunlar herhangi bir hasara sebep olmamışsa da 9 Mart'ta meydana gelen yıkıcı deprem, birçok insanı etkilemişti. Oluşan maddî kayıplar, ahalinin zor duruma düşmesine sebep olduğundan depremedelerin yaralarının sarılması gerekiyordu. Depremedelerin ihtiyaçlarını karşılamak ve hanelerin inşasına harcamak üzere îâne toplanmaya başlandı. Sözlük anlamı olarak "yardım için

⁴⁴ BOA., DH.MKT., 454/35. 6 Mart 1318 [19 Mart 1902]

⁴⁵ BOA., DH.MKT., 454/35. 15 Nisan 1318 [28 Nisan 1902]

⁴⁶ Kile; hububat ölçeği olarak kullanılan bir tabirdir. Çeşitleri olan kilenin miktarları da birbirinden farklıdır. M. Z. Pakalın, 1 İstanbul kilesinin 18-20 okka olup, ortalama 25 kg. geldiğini bildirmektedir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004, s. 281.

⁴⁷ M. Y. Erler, 1 kilenin 47,434 kg. olduğunu hesap etmektedir. Bkz. Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayınları, İstanbul 2010.

⁴⁸ BOA., DH.ŞFR., 280/67. 6 Mart 1318 [19 Mart 1902]

⁴⁹ BOA., ŞD., 1668/22. 9 Mart 1318 [22 Mart 1902]

⁵⁰ 1902 yılında 6 Nisan'da (BOA., DH.MKT., 454/35. 26 Mart 1318/8 Nisan 1902; *Kastamonu*, No: 1440. 1 Mayıs 1318/14 Mayıs 1902), 21 Temmuz'da (*Kastamonu*, No: 1451. 17 Temmuz 1318/30 Temmuz 1902), 7 ve 17 Ağustos'ta (*Kastamonu*, No: 1454. 7 Ağustos 1318/20 Ağustos 1902) depremler yaşandı.

toplanan para⁵¹ şeklinde açıklanan îâne kavramı; Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda olağanüstü giderleri karşılamak üzere halktan toplanan malî yardımlar için kullanılmaktaydı. Bu kavram; yoksul ve şehit ailelerine yapılan yardımdan kamu kurumlarının ihtiyaçlarının karşılanmasına kadar geniş bir yelpazede kendini göstermişti. Toplumdan maddî destek temin etmeyi amaçlayan bu sistem, meydana gelen afetlerin etkisinin azaltılması ve yaralarının sarılmasında da sıklıkla başvurulan bir çareydi.⁵² Bu dönemde söz konusu yardımların toplanması için kampanyalar yapıldı ve komisyonlar kuruldu. Osmanlı Devleti'nin afetle mücadele etmek için bir kurumu olmadığından oluşturulan *Îâne Komisyonları*, devletin bu işlerini yürütmekteydi.⁵³ Depremin verdiği hasarın büyük olması sebebiyle bu yükü, Çankırı Mutasarrıflığının tek başına kaldıramayacağı düşünüldü. Böylece söz konusu îâne komisyonlarından biri de Vali Muavini Reşad Bey başkanlığında Kastamonu vilayetinde kuruldu.⁵⁴ Ayrıca vilayete bağlı mutasarrıflık ve kaymakamlıklara da aynı komisyonun kurulması yönünde tebligat gönderildi.⁵⁵ Depremin hemen ardından vilayetten 10 bin kuruş da Çankırı'ya ulaştırıldı.⁵⁶

Yardım kampanyalarına katılanların isimlerinin basın yoluyla ilan edildiği de görülmektedir. Esasında bu durum, kampanyalarda yapılan işlerden biriydi. Zira yapılan yardımların gazete vasıtasıyla ilan edilmesi, yardım sahibine bir teşekkür mahiyetinde olabildiği gibi yardıma katılımı da teşvik etmekteydi.⁵⁷ Kastamonu Valiliğinin ilgili birimlere çağrıda bulunmasından sonra vilayet dâhilinde yardım kampanyası başlatıldı. Ulaşılan bilgilere göre kısa süre içinde Sinop'tan 8.700; Bolu'dan 8.639; Taşköprü'den 2.410; Boyabat'tan 1.200 ve Cide'den de 504 kuruş olmak üzere 20 bin kuruştan fazla para toplandı. Vilayetin eline ulaşan yardım paraları, parça parça Çankırı'ya gönderildi.⁵⁸ Tamamına ulaşılamasa da bazı yerleşim birimlerindeki hayır sahiplerinin isimleri *Kastamonu* gazetesinde yer almaktadır.⁵⁹

⁵¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lâgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2017, s. 462.

⁵² Abdülkadir Özcan, "Îâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 228-232; Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet-Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 256.

⁵³ Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 257.

⁵⁴ *Kastamonu*, No: 1434. 20 Mart 1318 [1 Nisan 1902]; *Sabah*, No: 4456. 18 Mart 1318 [31 Mart 1902]

⁵⁵ *BOA., DH.MKT.*, 454/35. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]; *Kastamonu*, No: 1434. 20 Mart 1318 [1 Nisan 1902]

⁵⁶ *BOA., DH.ŞFR.*, 280/67. 6 Mart 1318 [19 Mart 1902]

⁵⁷ Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 268-270.

⁵⁸ *Kastamonu*, No: 1434. 20 Mart 1318 [1 Nisan 1902]

⁵⁹ *Kastamonu*, No: 1474. 8 Kanunisani 1318 [21 Ocak 1903], No: 1475. 15 Kanunisani 1318 [28 Ocak 1903], No: 1476. 22 Kanunisani 1318 [4 Şubat 1903], No: 1477. 29 Kanunisani 1318 [11 Şubat 1903], No: 1481. 5 Mart 1319 [18 Mart 1903]

Depremın olduğu haber alınır alınmaz, dönemin padişahı II. Abdülhamid, depremzedelerin yaralarının sarılması için devlet merkezinde şehremini başkanlığında bir komisyon kurulması yönünde irade buyurmuştu.⁶⁰ Şehremini tarafından Pirlepe seli ve Biga yangını⁶¹ afetzedeleri için daha önce kurulan komisyonun bu işi de üstlenmesi uygun bulundu.⁶² Merkezdeki bu çalışmanın Çankırı'ya bildirilmesi üzerine, gelecek yardımların dağıtımı için şehirdeki ulema ve memleketin ileri gelenlerinden oluşan bir komisyon oluşturuldu.⁶³

Şehremanetindeki komisyon, 11 Mart'ta Çankırı depremzedelerine yapılacak yardım konusunu görüştü. Çankırı depreminin hemen öncesinde meydana gelen Erzurum depreminden etkilenen depremzedeler için toplanan yardımın Çankırı depremzedelerine toplanacak yardımla birleştirilmesine ve İstanbul ile vilayetlerden gelen paraların acilen gönderilmesine karar verildi.⁶⁴ Daha önce Pirlepe ve Biga afetleri için toplanan paradan 552 liranın [55.200 kuruş] Çankırı'ya gönderilmesi uygun bulundu.⁶⁵

Îâne Komisyonu vasıtasıyla toplanan yardımlar, bazı sorunlar da oluşturmaktaydı. Devletin, memur maaşlarından yaptığı kesinti vasıtasıyla memurlara baskı kurmuş olduğu ve bu şekilde toplanan yardımların olağanüstü vergi niteliği taşıdığı ifade edilmektedir. Bu da ahalinin refahı için malî yükün yine ahaliye yüklendiği şeklinde yorumlanmaktadır.⁶⁶ Aynı durumun Çankırı depremi için de geçerli olduğu söylenebilir. Zira vilayetlerden yapılacak yardım konusunda Şehremanetinden gönderilen tezkirede bu konuya değinilmekteydi. Bu tezkireden son yıllarda meydana gelen afetlerdeki afetzede ahalinin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla “iânât tahsilâtı” adı altında memur maaşlarından yardım ödeneği kesildiği anlaşılmaktadır. Bu yazıda aynı kesintinin devam etmesinden dolayı Çankırı depremzedeleri için *başka bir yardım toplamanın da zorlaştığı* beyan edilmekteydi.⁶⁷ Bu durum, memurların üzerlerine yüklenen olağanüstü vergi yükünün daha da artması anlamına gelmekteydi. Maaşlardan yapılan kesintilerin kabullenilmediği ve bu sebeple “zorlaşma” ifadesinin

⁶⁰ BOA., BEO., 1806/135415. 25 Şubat 1317 [10 Mart 1902]

⁶¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Hüseyin Baha Öztunç, “20. Yüzyılın Başında Biga'da Yangın Afeti ve Sosyal Yardımlaşma”, *Bulleten*, C. LXXXII, S. 293, Ankara 2018.

⁶² BOA., BEO., 1810/135725. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]; DH.MKT., 2599/29. 28 Şubat 1317 [13 Mart 1902]; *Sabah*, No: 4438. 28 Şubat 1317 [13 Mart 1902]

⁶³ BOA., DH.ŞFR., 280/67. 6 Mart 1318 [19 Mart 1902]

⁶⁴ Komisyon; Şehremini Rıdvan Paşa, Dahiliye Müsteşarı Fuad Bey ile Şehremaneti Meclisi azasından Said ve Zeki Megamiz Beylerden oluşmaktaydı. *İkdam*, No: 2776. 28 Şubat 1317 [13 Mart 1902]; *Sabah*, No: 4438. 28 Şubat 1317 [13 Mart 1902]

⁶⁵ BOA., DH.MKT., 454/35. 25 Mart 1318 [7 Nisan 1902]. *Sabah* gazetesinde komisyonun 12 Mart'ta toplandığı ve gönderilen paranın 52 bin kuruş olduğu bildirilmektedir. *Sabah*, No: 4438. 28 Şubat 1317 [13 Mart 1902]

⁶⁶ Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 270.

⁶⁷ BOA., DH.MKT., 454/35. 6 Mart 1318 [19 Mart 1902]

devletin üst bürokrasisine daha ılımlı şekilde iletmeye çalışıldığı görülmektedir. Çankırı depremzedelerine yardım toplanması konusunda şehremini tarafından kaleme alınan başka bir yazı, memur maaşlarından yapılacak kesintiye dair fikir vermektedir.⁶⁸

Devlet yetkilileri, bir yandan yardım çalışmalarını organize etmeye çalışırken diğer yandan da depremzedelere para ulaştırıyordu. İlk yapılan yardımın hemen ardından İstanbul'daki komisyonun elinde bulunan paradan Çankırı'ya ikinci defa 50 bin kuruş daha gönderildi.⁶⁹ *Kastamonu* vilayet gazetesinin haberlerine göre toplanan yardımlar ahaliye ulaştırılmaya başlanmıştı. Gazetede 1903 yılında en az beş ayrı dağıtımın yapıldığı bildirilmektedir. Bununla birlikte öncesinde de yardım paralarının dağıtıldığı verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Zira Mayıs ayında *bu defa da yedinci olarak* 9.030 kuruş dağıtıldığı zikredilmektedir.⁷⁰ Haziran ayında dağıtımların sekizincisinde 10.070 kuruş⁷¹ depremzedelere ulaştırıldı, hemen akabinde de iki ayrı dağıtım daha yapıldı. Bunlardan ilki Hoca Bahşayış Mahallesi'ndeki depremzedelere dağıtılan 17.850 kuruştur.⁷² Ulaşılabilen verilere göre 1896 yılında bu mahalledeki hane sayısı 202 idi.⁷³ Binaların ne kadarının, ne oranda hasar gördüğüne ulaşamamakla birlikte bu bilgidен hareketle dağıtılan paranın, hane başı en az 90 kuruşa yakın olduğu hesaplanabilir.

Yapılan dağıtımlar içinde Karataş Mahallesi⁷⁴ depremzedelerine düşen pay da 12.870 kuruştur.⁷⁵ Ekim ayında bunlardan başka 10.200 kuruşluk bir dağıtım daha yapıldı. Fakat depremzedelerin yaşadıkları mahalle ya da köy adı zikredilmemektedir.⁷⁶ Mevcut verilere göre sadece bu beş dağıtımda depremzedelere 60 bin kuruşun ulaştırıldığı görülmektedir.

Vilayetlerde toplanması düşünülen yardımın teferruatına ulaşılmasa da 29 Mart 1905 tarihli bir evraktan İstanbul'daki İâne Komisyonunun Çankırı depremzedeleri için en az 40 bin kuruştan fazla yardım topladığı anlaşılmaktadır.

⁶⁸ Memleket genelinde ilk verilecek maaştan ödenmek ve 5 kuruştan da az olmamak kaydıyla memurlardan 1.000 kuruşa kadar maaş alanlardan % 1; 4.000 kuruşa kadar maaş alanlardan % 2 ve bu miktardan daha fazla maaş alanlardan ise % 5 oranında kesinti yapılması yönünde karar alındığı görülmektedir. Bkz. *BO.A., DH.MKT.*, 454/35. 6 Mart 1318 [19 Mart 1902]

⁶⁹ *BO.A., DH.MKT.*, 454/35. 8 Mayıs 1318 [21 Mayıs 1902]. Bu rakam *Sabah* gazetesinde 52 bin kuruş olarak ifade edilmektedir. *Sabah*, No: 4450. 12 Mart 1318 [25 Mart 1902]

⁷⁰ *Kastamonu*, No: 1491. 14 Mayıs 1319 [27 Mayıs 1903]

⁷¹ *Kastamonu*, No: 1494. 4 Haziran 1319 [17 Haziran 1903]

⁷² *Kastamonu*, No: 1496. 18 Haziran 1319 [1 Temmuz 1903]

⁷³ Türkoğlu, *Sâlnâmelerde Çankırı*, s. 471.

⁷⁴ Bu mahallenin 1896 yılındaki hane sayısı 207 idi. Türkoğlu, *Sâlnâmelerde Çankırı*, s. 471.

⁷⁵ *Kastamonu*, No: 1497. 25 Haziran 1319 [8 Temmuz 1903]

⁷⁶ *Kastamonu*, No: 1510. 8 Teşrinievvel 1319 [21 Ekim 1903]

Fakat bu paranın depremzedelere ulaştırılması konusunda sorun yaşandı. Zira sadece 7 bin kuruşu verilmiş ve geri kalan 34 bin kuruş, Çankırı Mal Sandığından verilmek üzere Kastamonu Vilayeti Mal Sandığına kaydedilmişti. Ancak söz konusu 34 bin kuruşun vermediği görülmektedir.⁷⁷ Toplanan yardımın depremzedelere ulaştırılması konusunda böyle bir sorunun yaşanması, esasında önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Depremın üzerinden 3 yıl gibi bir zaman geçmesine rağmen depremin açtığı yaralar tam olarak sarılamamıştı. Zira henüz yardım alamayan ve evsiz kalan depremzedelerden müracaatta bulunanlar vardı. Yardım parasından geride kalan 34 bin kuruşun 1904 ve 1905 yılı gelirlerinden ödenmesi için valilik talepte bulundu.⁷⁸ Ancak farklı bir yılın giderinin başka bir yıla aktarılmasının yasak olduğunun talimat ile kararlaştırıldığı Maliye Nezaretinden bildirildi. 1906 yılında bu talep yenilendiyse de cevap değişmedi.⁷⁹ Bu durum ise toplanan yardım paralarının bir kısmının ihtiyaca rağmen dağıtılmadığını, devlet birimlerinin kasasında kaldığını göstermektedir.

4- Hanelerin Onarımı, Yıkımı ve Yeniden İnşa Süreçleri

Depremzedelerin yaralarının sarılması için bir yandan yardım faaliyetleri yürütülmekte diğer yandan inşaat çalışmaları devam etmekteydi. Depremin hemen ardından Mutasarrıf Kadri Bey ile şehirde kurulan komisyon azaları, bizzat keşif amacıyla şehri gezdi. Şehirde en fazla hasarın görüldüğü yer, Hoca Bahşayış mahallesiydi. Burada yapılan keşfin ardından diğer mahalleler de gezilecekti. Öncelikle mahalle muhtarlarından mahallelerinde bulunan binalar ve hasarlarına dair defter düzenlemeleri istendi. Gelecek defterlerin komisyon tarafından kontrol edilmesinden sonra inşa, onarım ve yıkım faaliyetlerinin yürütüleceği İstanbul'a bildirildi.⁸⁰

Devlet yetkililerinin yürüttüğü faaliyetlerin yanında, yıkılan ya da hasar gören binaların inşası için halkın da çalışmaları başladı. Evsiz kalan ve geçici olarak iskân edilen ahali, doğal olarak depremin maddî ve manevî her türlü yükünü taşıyordu. Ahali, depremin etkisini azaltabilmek için her şeyden önce mesken sorununu çözmek istiyordu.

Devletin afetzedelere vergi konusunda da ayrıca yardımı düşünüldü. Ancak yeni düzenlemelere ihtiyaç vardı. Fakir oldukları anlaşılanlardan özel kanun gereği 50 kuruşa kadar olan ruhsat vergisinin alınmamasına dair karar zaten yürürlükteydi. Mutasarrıflık tarafından depremde gerek kısmen gerekse

⁷⁷ BOA., DH.MKT., 851/14. 16 Mart 1321 [29 Mart 1905]

⁷⁸ BOA., DH.MKT., 851/14. 16 Mart 1321 [29 Mart 1905]

⁷⁹ BOA., DH.MKT., 851/14. 2 Haziran 1321 [15 Haziran 1905] ve 22 Temmuz 1322 [4 Ağustos 1906]

⁸⁰ BOA., ŞD., 1668/22. 10 Mart 1318 [23 Mart 1902]

tamamen evleri yıkılan ve *ekonomik gücü yetmeyen hane sahiplerinden* de yeniden inşa edecekleri haneleri için bu verginin alınmaması yönünde görüş bildirildi.⁸¹ Şurayı Devletin bu konudaki fikri ise depremzede hanelerinin bir an önce yaptırılması ve işlerin kolaylaştırılması yönünde oldu. Bu sebeple de şehirde uygulanması istenen vergi muafiyeti biraz daha genişletildi ve *gelir getiren yerlerden başka bütün depremzede binaları* için geçerli olmasına karar verildi.⁸²

Hanelerin yeniden inşasında ruhsat vergisinin alınmamasına rağmen fakir olduğundan evini yeniden inşa edemeyeceğini beyan eden ve devletin bu yönde yardımını isteyenlere dair örnekler de bulunmaktaydı. Kamile Çukur Mahallesi sakinlerinden Kadızade Şakir isimli vatandaş bunlardan biriydi. Söz konusu vatandaşın verdiği arzuhal üzerine gereğinin yapılmasının bildirildiği yazı, vilayete Temmuz 1902'de havale edilmişse de başvurunun neticesine ulaşamadı.⁸³ Yine Yürük köyü sakinlerinden Ali isimli şahıs, Ağustos ayında İstanbul'da iken bir talepte bulundu. Kendisinin ve çocuklarının köye uzak mesafede bulunan validesinin yanında olduğu sırada depremin yaşandığını, evinin tamamen yıkıldığını ve sokakta kaldığını beyan etmekteydi. Ali, arzuhalinde "*Zaten fakir olduğumuzdan bu şekilde de yıkıldık, zaruri olarak buraya geldik*" demekteydi. Durumunu bu şekilde arz eden Ali, Üsküdar'da Hasan Ağa'nın hanında olduğunu bildirmekte ve devlet tarafından yardım yapılmasını arzu etmekteydi.⁸⁴ Ali'nin yardım talebine kendisinin ve ailesinin ücretsiz olarak İnebolu Limanı'na kadar götürülmesi şeklinde cevap verildi.⁸⁵ Bu örneklerin dışında aynı durumda olan birçok insanın olduğu tahmin edilmektedir.

Günümüzde afetlerin etkisinin azaltılmasına dair sosyolojik çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalarda halkın devletten beklentisi hissedilmektedir.⁸⁶ Böyle olağanüstü bir durumda bu beklenti, çaresiz insanlar için en doğal sonuç

⁸¹ BOA., DH.MKT., 454/35. 21 Mart 1318 [3 Nisan 1902]; ŞD., 2717/57. 21 Mart 1318 [3 Nisan 1902]

⁸² BOA., İDH., 1397/16. 11 Mayıs 1318 [24 Mayıs 1902]; DH.MKT., 454/35. 22 Mayıs 1318 [4 Haziran 1902]; BEO., 1863/139724. 27 Mayıs 1318 [9 Haziran 1902]

⁸³ BOA., DH.MKT., 542/44. 3 Temmuz 1318 [16 Temmuz 1902]

⁸⁴ BOA., DH.MKT., 582/67. 14 Ağustos 1318 [27 Ağustos 1902]

⁸⁵ BOA., DH.MKT., 582/67. 10 Eylül 1318 [23 Eylül 1902]

⁸⁶ Son yıllarda depremin zararının azaltılması konusunda anketler yapılmaktadır. Bu yönde bir çalışma yapan A. Nuray Karancı'ya göre ankete katılanların büyük bir çoğunluğu alınacak genel önlemler için olumlu cevap vermiştir. Fakat aynı soru kişisel ölçekte sorulduğunda alınan cevapların ortalaması % 50'yi geçmemiştir. Yani genel olarak zararların azaltılabileceğine olumlu bakılırken, bireylerin kendi becerilerinde daha kötümser oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, halkın, devlet ve diğer kuruluşlardan beklentilerine bağlanmaktadır. Günümüzde bu olumsuz tutumu iyileştirme olarak "*Halkın becerilerini ve kaynaklarını güçlendirici programların uygulanması*" önemli görülmektedir. Bkz. A. Nuray Karancı, "Afet Zararlarını Azaltmada Psikolojinin Önemi", *Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri*, Edt. Mikdat Kadioğlu-Emin Özdamar, JICA Türkiye Ofisi Yayınları, Ankara 2008, s. 53, 56.

olarak görülmelidir. 20. yüzyılın başında bu beklentinin daha fazla olduğu söylenebilir. Ayrıca afetler, şartların farklı olmasına rağmen her dönemde halkın toplumsal birliğine ve devletin desteğine daha fazla ihtiyaç duyulduğu dönemler olarak değerlendirilebilir.

5- Şikâyetler ve Deprem Sonrası Yaşanan Sorunlar

Depremi hemen ardından çeşitli şikâyetler yapıldı. Bunların en önemlisi Mutasarrıf Ahmed Kadri Bey'in depremzedelere yardımcı olmadığına dair yapılan şikâyeti.⁸⁷ Depremi vesile olarak gören bazı şahıslar sadece şikâyetle kalmamış, Kadri Bey'in görevden alınması için ahaliyi camiye toplamış ve karışıklık çıkarmaya dahi çalışmışlardı.⁸⁸ Şikâyetin Çankırı Mutasarrıflığına iletilmesinin ardından Kadri Bey tarafından 19 Mart'ta depremin ardından yaşananları içeren teferruatlı bir yazı kaleme alındı ve şikâyetin asılsız olduğu bildirildi.⁸⁹ 21 Mart'ta Sancak İdare Meclisi tarafından da bu konuya dair bir mazbata hazırlandı ve Mutasarrıf Bey'in yaptığı işler aktarılmaya çalışıldı.⁹⁰ Ayrıca Deprem İâne Komisyonu tarafından takdim edilen 19 Mart tarihli mazbata sureti de gönderildi. Bu mazbatada "Çankırı ve bazı köylerinde meydana gelen depremden zarar gören abalinin ihtiyaçlarının karşılanması için gerek padişah, gerek vilayet ve gerek mutasarrıflukça yardım kampanyası başlatılarak önemli miktarda paranın komisyon sandığına geldiği, muhtaç abalinin her türlü ihtiyacının tamamlanmaya başlandığı, abali tarafından dua edildiği ve Vali Bey ile Mutasarrıf Bey'in bu konuda gayretlerine karşı teşekkür edildiği" ifade edilmekteydi.⁹¹ Kadri Bey, ayrıca şikâyet telgrafı yazarlardan Tevfik ve Mehmed Efendilerin İâne Komisyonunda aza olarak görev yaptığını, söz konusu komisyon tarafından hazırlanan ve "özel şükranlarını içeren" mazbatanın altında onların da mühürlerinin mevcut olduğunu bildirmekteydi.⁹²

Kadri Bey hakkında yapılan şikâyeti soruşturmak üzere Vilayet Mektupçusu Mehmed Ali Bey tahkik memuru olarak Çankırı'ya görevlendirildi. Mehmed Ali Bey, yapmış olduğu soruşturmanın⁹³ ardından birkaç eksiklik

⁸⁷ BOA., İ.HUS., 95/33. 2 Mart 1318 [15 Mart 1902]; BEO., 1809/135663. 2 Mart 1318 [15 Mart 1902]; BEO., 1810/135688. 2 Mart 1318 [15 Mart 1902]

⁸⁸ BOA., BEO., 1895/142060. 11 Temmuz 1318 [24 Temmuz 1902]; DH.MKT., 454/35. 17 Temmuz 1318 [30 Temmuz 1902]

⁸⁹ BOA., DH.ŞFR., 280/67. 6 Mart 1318 [19 Mart 1902]

⁹⁰ BOA., ŞD., 1668/22. 8 Mart 1318 [21 Mart 1902]

⁹¹ BOA., ŞD., 1668/22. 6 Mart 1318 [19 Mart 1902] ve 8 Mart 1318 [21 Mart 1902]

⁹² BOA., ŞD., 1668/22. 8 Mart 1318 [21 Mart 1902]

⁹³ Tahkikata dair bazı bilgiler ilgi çekicidir: M. Ali Bey, 20 Mart'ta Yürük köyüne gitti ve şikâyet telgrafındaki mühür sahiplerinden biri olan muhtarla görüştü. Muhtar "Mutasarrıfın kendisini kovmadığını ve okuma bilmediğinden yardım için yazıldığını sandığı telgrafi ne olduğunu bilmeden mübürlediğini" ifade etti. 21 Mart'ta Çankırı'da mühür sahiplerinden

haricinde afetin yönetilmesinde olumsuz bir durumun tespit edilemediğini rapor etti. Şikâyetin asıl sebebi, Mutasarrıf Bey'in Çankırı'da memur ve ahaliden hiç kimseyi her nedense hoşnut edememesiydi. Bu durum, bazı memurlar ve şehrin ileri gelenlerinin çoğu tarafından üstü kapalı bir şekilde ifade edilmişti.⁹⁴ İlbasan Sancağında⁹⁵ mutasarrıf olarak görev yapan Kadri Bey, 1 Şubat 1899 tarihli iradeyle Çankırı Mutasarrıflığına tayin edilmişti.⁹⁶ Depreme kadar da hakkında birçok şikâyet yapılmıştı.⁹⁷ Ancak deprem öncesi ve sonrası yapılan şikâyetlerin soruşturmasından olumsuz bir neticenin alınmadığını Vali Enis Paşa da ifade etmekteydi.⁹⁸ Şura-yı Devlet tarafından da şikâyetin Mutasarrıf Bey ile memur ve ahaliden bazı şahıslar arasındaki anlaşmazlıktan ileri geldiğine ve önemsiz olduğuna karar verildi.⁹⁹ Günümüz modern afet yönetimi içerisinde deprem sonrası çalışmalar dahi göz önünde bulundurulduğunda¹⁰⁰ o günün şartlarına göre 1902 Çankırı depremi sonrasında yapılan çalışmaların temelde çok farklı olmadığı görülmektedir.

Benzer bir şikâyet 1903 yılında da belgelere yansımıştı. Şikâyet, depremzedeler için toplanan 1.000 liranın [100 bin kuruş] dağıtımının

---

bir diğeri olan İzzetzade Osman Efendi, “Yıkılmak üzere olan hanelerin tehlikeli durumunu ortadan kaldırmak için hükümete müracaat edildiğini, ancak sert bir şekilde reddedildiğini, Malayakoğlu ve Kirişcioğlu namlarındaki şahısların aç ve açıkta kaldığını” söyledi. Ancak bahsettiği kişilere durumun sorulması üzerine “aç ve sokakta kalmadıklarını” ifade ettiler. Bu iki kişi ile Çorakoğlu Ahmed, “Yıkılması halinde zarar verecek binaların tehlikeli durumu için hükümete müracaat ettiklerini ve hükümet tarafından yapılan destekle tehlikenin ortadan kaldırdığını” beyan ettiler. Şikâyetçi olmayıp da isimleri geçen bu üç şahsın dışında durumun aydınlatılması için başka kişilerle de görüşüldü. Bilgisine başvuru olanlardan biri olan Müderris Şakir Efendi, “Mutasarrıf hakkındaki şikâyetin genel durumu bildirmek için meydana geldiğini ve ahalinin şikâyet ettikleri konuların kulaktan duyma haberler” olduğunu söyledi. *BOA., ŞD., 1668/22. Tarihsiz.*

⁹⁴ *BOA., ŞD., 1668/22. 21 Mart 1318 [3 Nisan 1902].* Yapılan tahkikatın neticesi Nisan ayında İstanbul'a iletili. *BOA., BEO., 1835/137551. 13 Nisan 1318 [26 Nisan 1902]*

⁹⁵ İlbasan, 19. yüzyılın sonunda Manastır vilayetine bağlı bir sancaktır. Nurettin Birol, Deniz Akpınar, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Manastır Vilâyeti ve Vali Halil Rifat Paşa'nın Faaliyetleri (1887-1889)”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y. 3, S. 14, Haziran 2015, s. 142.

⁹⁶ *BOA., BEO., 1263/94709. 24 Kanunisanı 1314 [5 Şubat 1899]*

⁹⁷ Daha geniş bilgi için bkz. *BOA., DH.MKT., 2289/66; DH.MKT., 2375/97; DH.MKT., 2421/112; DH.MKT., 2425/131; DH.MKT., 2585/62; DH.MKT., 2595/9.*

⁹⁸ *BOA., DH.ŞFR., 287/17. 2 Haziran 1318 [15 Haziran 1902]*

⁹⁹ *BOA., BEO., 1895/142060. 11 Temmuz 1318 [24 Temmuz 1902]; DH.MKT., 454/35. 17 Temmuz 1318 [30 Temmuz 1902]*

¹⁰⁰ Acil Müdahale Evresi olarak tanımlanan dönemdeki ana hedef, en kısa sürede daha çok insan hayatını kurtarmak, yaralı olanların tedavisini sağlamak ve açıkta kalanların da gıda, giyecek, ısınma, barınma gibi hayatî ihtiyaçlarını karşılamak olarak ifade edilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Kadioğlu, “Modern, Bütünsel Afet Yönetiminin Temel İlkeleri”, s. 23-24.

yapılmadığı ve farklı işler için harcandığı yönündeydi.¹⁰¹ Şikâyet konusunun gerçek olup olmadığına dair kesin bir neticeye ulaşılamasa da Kadri Bey'in 1903'te taltifi, bu şikâyetin mutasarrıf aleyhinde neticelenmediğini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰²

Diğer bir şikâyet de Sancak İdare Meclisi Azası olan Hacı Mehmed Efendi'nin, Ortapazar isimli yerde yaptırdığı mağazanın karşısında bulunan ve az bir masraf yapılarak tamir edilebileceği anlaşılan Murat Molla Vakfına ait 20'ye yakın dükkânı yıktırması hakkındaydı. Bu yıkım işlemini, kazada memur olan damadının bilgisi ve belediye kalfasının gayri resmi raporuna göre yaptırdığı ifade edilmekteydi. Kazanın yıllık 100 bin kuruş civarında olan diğer gelirlerinin, 30-40 bin kuruşa düştüğü bir sırada söz konusu dükkânların yıktırılmasının gelir kaybına sebep olduğu düşünüldüğü için bu konuda gereğinin yapılması istendi.¹⁰³ Ancak sonucuna dair herhangi bir bilgiye ulaşılamadı.

Şikâyetlerin dışında diğer bir sorun da depremde askeriyenin depolarından tedarik edilen çadırlarla ilgiliydi. Evsiz kalan depremedelerin geçici olarak iskânlarını temin etmek için Çankırı, Kalecik, Koçhisar, İskilip, Tosya ve Çerkeş redif taburlarına ait depolardan 300 civarında çadır alınmıştı. Söz konusu çadırların miktarına ve yıpranmış olanların ücretinin ödenmesine dair bir hayli yazışma yapıldı.¹⁰⁴

6- Hasar Gören veya Tamamen Yıkılan İdarî Binalarla Kamu Binalarının Durumu

Çankırı depremi, şehir merkeziyle merkeze bağlı bazı köylerde birçok binanın hasar görmesine, bazılarının da tamamen yıkılmasına sebep oldu. Meydana gelen hasar, maddî sıkıntıya rağmen depremin hemen ardından giderilmeye çalışıldı. Yıkılan ya da hasar gören binalar arasında hükümet konağı, hapisane ve telgrafhane binaları bulunmaktaydı. Ayrıca mektep ve medrese gibi eğitim-öğretim kurumlarıyla camiler ve mescitlerden başka, dergâh ve hamamlar da hasar gören yerler arasındaydı. Bunların önemli bir kısmının inşaat sürecine dair yazışmalarının yıllarca devam ettiği görülmektedir.

Depremde hasar gören yerlerden biri hükümet konağı idi. Esasında konağın eskiliği sebebiyle depremin hemen öncesinde yeniden inşası konusunda çalışmalar başlatılmıştı.¹⁰⁵ Zaten eski olan bina, depremde biraz daha hasar

¹⁰¹ BOA., DH.MKT., 649/33. 27 Kanunisani 1318 [9 Şubat 1903]

¹⁰² BOA., İ.TAL., 299/18. 9 Mart 1319 [22 Mart 1903]. Kadri Bey, 1904 yılında Çankırı Sancağı Mutasarrıflığından Sinop Sancağı Mutasarrıflığına tayin edilerek bu şekilde Çankırı'dan ayrıldı. BOA., İ.DH., 1425/13. 17 Temmuz 1320 [30 Temmuz 1904]

¹⁰³ BOA., DH.MKT., 649/33. 27 Kanunisani 1318 [9 Şubat 1903]

¹⁰⁴ Daha geniş bilgi için bkz. BOA., DH.MKT., 454/35; BEO., 1886/141376; BEO., 3137/235224; BEO., 3161/237067; BEO., 3173/237929.

¹⁰⁵ BOA., DH.MKT., 2544/109. 1 Teşrinievvel 1317 [14 Ekim 1901]

gördü. Yeniden inşası için yapılacak masrafın 125.883 kuruş olduğu tespit edildi.¹⁰⁶ Yeniden inşa sürecine dair yazışmalarla¹⁰⁷ 1905 yılının sonuna gelindi. Bu arada tehlike arz eden konak da kullanılmaktaydı.¹⁰⁸ Bu yılda başlanan¹⁰⁹ yeni konağın inşası ancak 1907 yılında tamamlandı.¹¹⁰

Hükümet konağının durumuyla benzer özellik taşıyan diğer bir yer de hapishane binasıydı. Bina depremde tamir edilemeyecek derecede hasar gördüğü için askeriye için eski depo, geçici olarak hapishane haline getirildi,¹¹¹ hapishane binasının da yeniden yapılması talep edildi.¹¹² Yaptırılan keşfe göre yeni hapishane binasının masrafı 233.460 kuruştur. Fakat Zabtiye Nezaretinin incelemesinde bu masrafın 307.920 kuruş olduğu anlaşıldı.¹¹³ Geçici olarak kullanılan hapishane binası, ihtiyacı karşılayamayacak kadar küçüktü. Ayrıca sağlık açısından da uygun bir yer olmadığı için zamanla salgın hastalıklar görülmeye başlandı.¹¹⁴ Yeni hapishane binasına acil ihtiyaç olmasına rağmen, yapım masraflarına dair yazışmalar uzun süre devam etti.¹¹⁵ Maddî sorunlar söz konusu olduğu için yeni hapishane binasının inşasına ancak 1908 yılında başlanabildi.¹¹⁶

Depremde hasar gören kurum binalarından bir diğeri de telgrafhaneydi. Diğerlerindeki sorunlarla burada karşılaşmadığı görülmektedir. Zira bina, depremden az bir hasarla kurtulmuştu. 6-7 bin kuruş gibi bir masrafla tamiri mümkün olduğundan ilgili nezaretçe onarımına aynı yıl karar verildi.¹¹⁷

¹⁰⁶ BOA., DH.MKT., 548/24. 11 Temmuz 1318 [24 Temmuz 1902]

¹⁰⁷ 1902-1905 yıllarındaki yazışmalar için bkz. BOA., ŞD., 2727/24; DH.TMIK.S., 38/4; DH.TMIK.S., 38/24; DH.MKT., 548/24; İ.DH., 1408/14; İ.DH., 1412/41; BEO., 2235/167576; DH.MKT., 851/14; DH.MKT., 548/24; DH.MKT., 958/58.

¹⁰⁸ BOA., DH.MKT., 909/63. 31 Teşrinievvel 1320 [13 Kasım 1904]

¹⁰⁹ Mine Topçubaşı, K. Kutgün Eyüpçiller, "19. Yüzyılda Kastamonu Eyaleti'nde Hükümet Daireleri", *İTÜ Dergisi/a*, S. 2, Eylül 2010, s. 117.

¹¹⁰ BOA., DH.MKT., 1196/39. 22 Ağustos 1323 [4 Eylül 1907]

¹¹¹ BOA., DH.MKT., 564/7. 8 Ağustos 1318 [21 Ağustos 1902]

¹¹² Bu konuda 1899 ve 1900 yıllarına ait yazışmalar bulunmaktadır. Bkz. BOA., DH.TMIK.S., 25/23; DH.TMIK.S., 27/20; DH.TMIK.S., 31/1.

¹¹³ BOA., ŞD., 2719/31. 26 Mart 1318 [8 Nisan 1902] ve 1 Temmuz 1318 [14 Temmuz 1902]

¹¹⁴ BOA., DH.TMIK.S., 39/57. 1 Ağustos 1318 [14 Ağustos 1902]; DH.TMIK.S., 50/33. 20 Kanunievvel 1319 [2 Ocak 1904]; DH.TMIK.S., 53/62. 13 Mayıs 1320 [26 Mayıs 1904]; DH.TMIK.S., 72/6. 14 Temmuz 1323 [27 Temmuz 1907]; DH.MKT., 586/64. 13 Teşrinievvel 1323 [26 Ekim 1907]

¹¹⁵ 1902-1908 yıllarındaki yazışmalar için bkz. BOA., DH.TMIK.S., 37/37; DH.TMIK.S., 37/64; BEO., 2215/166068; İ.DH., 1417/13; BEO., 2244/168229; DH.TMIK.S., 52/31; DH.MKT., 1215/77; DH.TMIK.S., 71/32; DH.TMIK.S., 72/6.

¹¹⁶ BOA., DH.MKT., 2648/54. 23 Teşrinievvel 1324 [5 Kasım 1908]

¹¹⁷ BOA., ŞD., 1140/8; DH.MKT., 549/19; İ.PT., 15/34; BEO., 1925/144343.

Ertuğrul İdadi Mektebi, depremin etkilediği binalar arasındaydı. Deprem öncesinde küçük çapta onarıma ihtiyacı olan bina,¹¹⁸ depremde biraz daha hasar gördü ve 6 bin kuruşa yakın bir masrafla tamir edilebileceği anlaşıldı.¹¹⁹ Mektebin onarımı için ihtiyaç duyulan paradan kesinti yapıldı. Bu kesinti sebebiyle binanın tam anlamıyla onarılamadığı anlaşılmaktadır.¹²⁰

Deprem, camilerde de önemli bir hasara ve bazı camilerin tamamen kullanılamaz hale gelmesine sebep oldu.¹²¹ Ayrıca bazı cami minareleri de yıkılmak üzereydi ve bu durumun tehlike yaratmasından dolayı hemen onarılmaları ya da yıkılmaları gerekiyordu.¹²² Fakat yeterli ustanın olmaması sebebiyle vilayetten usta gönderilmesi istendi.¹²³ Hasar gören camilerden biri Cami-i Kebir olarak bildirilen Sultan Süleyman Han Camii idi. Cami, aldığı hasar sebebiyle kullanılamaz hale gelmişti. Kapalı olan caminin tamirati için şehirde mevcut olan “Suyolu Komisyonu” tarafından yardım yoluyla kereste ile diğer malzemeler tedarik edildi ve 18 Ekim 1902 tarihinde tamirata başlandı.¹²⁴ 1903 yılının ilkbaharında da hatm-i şerif ve mevlit okutularak resmi açılışının yapılması planlandı.¹²⁵ 1902 yılında tamirata başlanan diğer bir cami, Kayseri Bey Mahallesinde bulunan Ali Bey Camii idi. Depremin verdiği hasar sebebiyle burası da kullanılamadığından yine aynı komisyon ve ahalinin yardımlarıyla tamirine başlandı.¹²⁶ Taşmescit Mahallesi¹²⁷ ile Yoğurtçu Mahallesinin sınırında bulunan Hazinesdar Hacı Mehmed Ağa Camii'nin de uzun zamandır tamire ihtiyacı vardı. Yaşanan deprem, camiye biraz daha hasar verdi. Tamiri için 5 bin kuruş yardım toplandı ve yenileme çalışmalarına 1903 yılında başlanabildi.¹²⁸

Deprem, camilerin dışında hamam ve mescitlerle Halveti dergâhını da etkiledi. Hamamlar içinde zarar gören Çifte Hamamların tamirati için Mutasarrıflık, Suyolu Komisyonu yetkilileri ve ilgililerce yapılan girişim üzerine Suyolu Vakfının gelirinden para aktarımına izin verildi. Böylece aktarılan 30 bin kuruşun üzerindeki miktarla tamir ettirilen Çifte Hamamlar, 1902 yılında törenle

---

¹¹⁸ BOA., MF.MKT., 587/53. 13 Teşrinievvel 1317 [26 Ekim 1901]

¹¹⁹ BOA., MF.MKT., 671/20. 30 Temmuz 1318 [12 Ağustos 1902]

¹²⁰ 1902-1906 yıllarındaki yazışmalar için bkz. BOA., MF.MKT., 671/20; MF.MKT., 767/55; MF.MKT., 944/90.

¹²¹ BOA., Y.PRK.BŞK., 66/37. Tarihsiz.

¹²² BOA., ŞD., 1668/22. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902]

¹²³ BOA., ŞD., 1668/22. 27 Şubat 1317 [12 Mart 1902] ve 1 Mart 1318 [14 Mart 1902]

¹²⁴ *Kastamonu*, No: 1464. 16 Teşrinievvel 1318 [29 Ekim 1902]; No: 1467. 13 Teşrinisani 1318 [26 Kasım 1902]

¹²⁵ *Kastamonu*, No: 1469. 27 Teşrinisani 1318 [10 Aralık 1902]

¹²⁶ *Kastamonu*, No: 1467. 13 Teşrinisani 1318 [26 Kasım 1902]

¹²⁷ *Kastamonu* gazetesindeki başka bir haberde de Şeyh Osman Mahallesi ile Yoğurtçu Mahallesinin sınırında olduğu ifade edilmektedir. *Kastamonu*, No: 1516. 19 Teşrinisani 1319 [2 Aralık 1903]

¹²⁸ *Kastamonu*, No: 1488. 23 Nisan 1319 [6 Mayıs 1903]

açıldı.¹²⁹ Bazı mescitler ve dergâhın tamirâtı için de yardım toplandı ve 1903 yılının sonunda mevlit okutularak buralar da tekrar kullanıma açıldı.¹³⁰

Değerlendirme ve Sonuç

1902 Çankırı depremi, can kayıplarının yanında şehir merkezi ve köylerinde büyük bir hasara sebep oldu. Tahkik memuru Mehmed Ali Bey, keşif evraklarının abartılı olduğunu raporunda bildirmekteydi.¹³¹ Bu bilgi, depremin etkisinin olduğundan fazla gösterilmesi ve bu vasıta ile daha fazla yardımın sağlanmaya çalışıldığı yönünde bir fikri akla getirmektedir. Ancak üst idari makamlarca depremin hemen ertesi günü ilk belirlemelerdeki hasar tespitinin ardından verilen rakam, depremin etkisinin azımsanmayacak derecede olduğunu göstermektedir. Zira bu ilk tespite göre 2.5 milyon kuruşluk bir hasarın olduğu bildirilmişti. Dahası bu rakamın verildiği günde çevredeki köylerden de haberdar olunamamıştı. Ulaşılabildiği kadarıyla bu çevre köylerde de önemli bir yıkım meydana gelmişti.

Depremin verdiği zarara karşılık yapılan yardımın bir hayli yetersiz kaldığı söylenebilir. Yetersiz de olsa toplanan yardımların vakit kaybedilmeden muhtaç ahaliye ulaştırılması gerekirken resmi kararlar sebep gösterilerek en azından bir kısmının ahaliye ulaştırılmadığı ve bürokrasinin kalemine takıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin siyasî ve sosyal birçok mesele ile meşgul olduğu bir dönemde, II. Abdülhamid'in genel olarak düzenlenen yardım faaliyetlerine kendi damgasını vurmak istediği ifade edilmektedir. Bunun için de yardım komiteleri oluşturduğu ve bu komitelere saray görevlilerini dâhil ederek yürütülen faaliyeti denetimine almaya çalıştığı zikredilmektedir. Bu uygulama ile muhtaç ahalinin koruyucusu olduğu imajını sağlamaya çalıştığı söylenmektedir.¹³² Önemli miktarda can kayıplarına ve hasara sebep olan 1894 İstanbul, 1898 Balıkesir ve 1899 Aydın ve Denizli depremleri, bunu destekleyecek önemli örneklerdir.¹³³ Bunlardan başka 59 kişinin can verdiği ve 6 bin civarında da hanenin yıkıldığı 1883 Çeşme ve Urla depreminde Padişah, önemli miktarda bağış yaptı ve yürütülen yardım kampanyası da uluslararası bir

¹²⁹ *Kastamonu*, No: 1467. 13 Teşrinisani 1318 [26 Kasım 1902]

¹³⁰ *Kastamonu*, No: 1516. 19 Teşrinisani 1319 [2 Aralık 1903]

¹³¹ *BOA., ŞD.*, 1668/22. 21 Mart 1318 [3 Nisan 1902]

¹³² Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 34.

¹³³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Sezer, "1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor", s. 171; İzi Karakaş Özbayrak, *II. Abdülhamid Döneminde Uygulanan Sosyal Yardım Politikaları (1876-1909)*, Libra Yayınları, İstanbul 2011, s. 84-94; Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 266-267; Atar, "Fotoğraflarla 1899 Aydın-Denizli Depremi", s. 14.

niteliğe büründü.¹³⁴ Can kaybı ve meydana gelen hasar boyutu karşılaştırıldığında Çankırı depreminin Çeşme depremiyle benzerlik göstermesine rağmen Çankırı'ya yapılan yardımın daha kısıtlı olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır.

Atiyye-i seniyye¹³⁵ vasıtasıyla muhtaç ahalisine yardım yapan II. Abdülhamid'in ilk bakışta Çankırı depremezdeleri için de kendi namına yardım yapmış olabileceği düşünülmektedir. Fakat buna dair bir kayda ulaşılamamaktadır. Hatta İâne Komisyonu kurulmasının dışında merkezden deprem bölgesine gönderilen bir görevli ya da kurul da yoktur. Yardıma muhtaç ahalinin ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda cömert davrandığı görülen Padişahın kendisinin doğrudan yardımda bulunmayışı, Çankırı'yı önemsemediğini göstermemektedir. Depremin ilk gününde iâne komisyonunun kurularak depremezdelere el uzatılmasını emretmesi de bunu teyit etmektedir. Buna rağmen Çeşme depremi için önemli bir yardım faaliyetinin yürütülmeye çalışıldığı ve Padişahın afetle bizzat ilgilendiği göz önüne alınırsa söz konusu yerlerdeki depremlere yaklaşımın farklı olduğu ifade edilebilir. Çeşme ve çevresindeki bölgenin önemli bir ticari potansiyele sahip olması ve afetin Avrupalılar tarafından yakından takip edilmesi bu yaklaşımın farklı oluşunun sebepleri olarak gösterilebilir.¹³⁶

Dönemin eksikliklerinden biri de sosyal yardım kuruluşlarının olmayışydı.¹³⁷ Bir sosyal yardım kuruluşu olarak değerlendirilmesi mümkün olan Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti faal bir durumda değildi.¹³⁸ Bu eksiklik, afet yönetiminin ve yardım kuruluşlarının yerelde şehrin ileri gelenlerinin eline geçtiğini ve bazı insanlarca amacının dışında kullanılabileceğini göstermektedir. Çankırı depreminde komisyon üyelerinden bazılarının depremden istifade ile zor durumda olan depremezde ahaliyi kullanmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Sosyal yardım alanında devlet-toplum ilişkisi zamanla daha da gelişti. Büyük bir mücadele eseri olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Reis-i Cumhuru Mustafa Kemal Atatürk'ün, 1924 yılında Erzurum depreminin ardından bölgeyi ziyareti buna örnek gösterilebilir.¹³⁹ Bu durum, sosyal devletin

¹³⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Satılmış, "1883 Çeşme ve Urla Depremi".

¹³⁵ Atiyye, Arapça bir kelime olup hediye anlamına gelmektedir. Atiyye-i seniyye de padişahların verdikleri hediyeler için kullanılan bir tabirdir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, s. 110.

¹³⁶ Selahattin Satılmış, Çeşme ve Urla Depremi'ne ilişkin çalışmasında bölgedeki yabancıların varlığına ve etkisine değinmektedir. Bkz. "1883 Çeşme ve Urla Depremi", s. 510.

¹³⁷ Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 44, 256-257.

¹³⁸ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2009, s. 11-14.

¹³⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Ethem Atnur, *Reis-i Cumhur'un Doğu İncelemeleri (1924 Erzurum Depremi)*, eabil Yayınları, Ankara 2006.

anayasal sürecinin de gereği şeklinde değerlendirilebilir ve anayasal sistemin sosyal anlamdaki yansımaları olarak görülebilir.

Netice itibarıyla 1902 yılı Çankırı depremi ve afet yönetiminde yaşanan olumsuzluklar, sosyal devlet sistemine duyulan ihtiyacı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak her afet bu yöndeki gelişmeye basamak olmuşsa da afet demek kayıp ve acı demektir. 1902 yılında Çankırı’da yaşanan deprem afeti de sosyal ve ekonomik çöküntüye sebep olmuştur. Deprem en büyük etkisi de şüphesiz enkaz altında kalan 18 canın kaybıdır.

Kaynakça

1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Bab-ı Âli Evrak Odası Evrakı (BEO.): 1263/94709, 1806/135415, 1809/135663, 1810/135688, 1810/135725, 1835/137551, 1863/139724, 1886/141376, 1895/142060, 1925/144343, 2215/166068, 2235/167576, 2244/168229, 3137/235224, 3161/237067, 3173/237929.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.): 1196/39, 1215/77, 2289/66, 2375/97, 2421/112, 2425/131, 2544/109, 2585/62, 2595/9, 2598/121, 2598/51, 2598/52, 2599/29, 2648/54, 454/35, 542/44, 548/24, 549/19, 564/7, 582/67, 586/64, 649/33, 851/14, 909/63, 958/58.

Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.): 280/67, 287/17.

Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu (DH.TMİK.S.): 25/23, 27/20, 31/1, 37/37, 37/64, 38/24, 38/4, 39/57, 50/33, 52/31, 53/62, 71/32, 72/6.

Îrâde Dahiliye (İ.DH.): 1397/16, 1408/14, 1412/41, 1417/13, 1425/13.

Îrâde Hususî (İ.HUS.): 94/113, 95/33.

Îrâde Telgraf ve Posta (İ.PT.): 15/34.

Îrâde Taltifât (İ.TAL.): 299/18.

Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT.): 587/53, 671/20, 767/55, 944/90.

Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD.): 1140/8, 1668/22, 2717/57, 2719/31, 2727/24.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzâtı (Y.PRK.BŞK.): 66/37.

2-Gazeteler

İkdam, No: 2774, 2775, 2776.

Sabah, No: 4436, 4437, 4438, 4450, 4456.

Kastamonu, No: 1432, 1434, 1440, 1451, 1454, 1464, 1467, 1469, 1474, 1475, 1476, 1477, 1481, 1488, 1491, 1494, 1496, 1497, 1510, 1516.

3-Araştırma ve İnceleme Eserler

- ATAR, Zafer, “Fotoğraflarla 1899 Aydın-Denizli Depremi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XIII, S. 27, 2013, ss. 5-32.
- ATNUR, İbrahim Ethem, *Reis-i Cumbur’un Doğu İncelemeleri (1924 Erzurum Depremi)*, ebabel Yayınları, Ankara 2006.
- BIKÇE, M., “Türkiye’de Hasara ve Can Kaybına Neden Olan Deprem Listesi (1900-2014)”, 3. *Türkiye Deprem Mübendışliği ve Sismoloji Konferansı, 14-16 Ekim 2015*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2015.
- BİNGÖL, Cemil, *Çankırı’nın İdarî, Nüfus ve Sosyal Yapısı (1839-1903)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997.
- BİROL, Nurettin-Deniz Akpınar, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Manastır Vilâyeti ve Vali Halil Rıfat Paşa’nın Faaliyetleri (1887-1889)”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y. 3, S. 14, Haziran 2015, ss. 139-156.
- ÇAPA, Mesut, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2009.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lâgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2017.
- DOĞANLI, Bilge-Osman Bayri, “Deprem Zararlarının En Aza İndirilmesine Yardımcı Olmada, Önlisans Düzeyinde Eleman Yetiştirerek Yeni Bir Yaklaşım Geliştirme: Ampirik Bir Çalışma”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 23, Mart 2018, ss. 114-128.
- ERGÜNAY, Oktay-Polat Gülkan, H. Hüseyin Güler, “Afet Yönetimi İle İlgili Terimler Açıklamalı Sözlük”, *Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri*, Edt. Mikdat Kadioğlu, Emin Özdamar, JICA Türkiye Ofisi Yayınları, Ankara 2008, ss. 301-353.
- ERLER, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayınları, İstanbul 2010.
- KADIOĞLU, Mikdat, “Modern, Bütünleşik Afet Yönetiminin Temel İlkeleri”, *Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri*, Edt. Mikdat Kadioğlu-Emin Özdamar, JICA Türkiye Ofisi Yayınları, Ankara 2008, ss. 1-34.
- KALAFAT, Doğan-Yavuz Güneş, Mehmet Kara, Pınar Deniz, Kıvanç Kekovalı, H. Sadi Kuleli, Levent Gülen, Mehmet Yılmaz, Nurcan M.

Özel, *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Bütünleştirilmiş Homojen Türkiye Deprem Kataloğu*, İstanbul 2007.

KARAKAŞ ÖZBAYRAK, İzi, *II. Abdülhamid Döneminde Uygulanan Sosyal Yardım Politikaları (1876-1909)*, Libra Yayınları, İstanbul 2011.

KARANCI, A. Nuray, “Afet Zararlarını Azaltmada Psikolojinin Önemi”, *Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri*, Edt. Mikdat Kadioğlu-Emin Özdamar, JICA Türkiye Ofisi Yayınları, Ankara 2008, ss. 51-57.

KUTER, Nazan, *Çankırı Kenti Açık ve Yeşil Alan Varlığı İçinde Tarihi Kent Merkezinin Kentsel Peyzaj Tasarımı Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2007.

ÖZBEK, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet-Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

ÖZCAN, Abdülkadir, “İâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, ss. 228-232.

ÖZCAN, Besim, “Bursa Depremleri (2 Mart-12 Nisan 1855)”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 5, Erzurum 1999, ss. 73-118.

_____, *Bursa Afetleri (1326-1900)*, Aktif Yayınevi, Erzurum 2002.

ÖZMEN, Bülent, “Kastamonu ve Yakın Çevresi İçin Deprem Olasılığı Tahminleri”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, C. 54, S. 3, Aralık 2011, ss. 109-122.

ÖZTUNÇ, Hüseyin Baha, “20. Yüzyılın Başında Biga’da Yangın Afeti ve Sosyal Yardımlaşma”, *Bellekten*, C. LXXXII, S. 293, Ankara 2018, ss. 295-324.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1-2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.

SATILMIŞ, Selahattin, “1881 Sakız Depreminde Osmanlı Afet Yönetimi ve Vali Sadık Paşa’ya Yönelik Eleştiriler”, *Bellekten*, C. LXXX, S. 288, Ankara 2016, ss. 573-618.

_____, “1893 Malatya Depremi ve Afet Yönetimi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 39, Bahar 2016, ss. 137-177.

_____, “19. Yüzyılda Bir Büyük Felaket: 3 Nisan 1881 Sakız ve Çeşme Depremi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIX, S. 2, 2014, ss. 605-624.

_____, “26 Mart 1898 Koyullhisar-Hamidiye Depremi”, *Tarihin Peşinde*, S. 16, 2016, ss. 241-254.

_____, “Osmanlı’da Bir Afet Yönetimi Örneği: 1883 Çeşme ve Urla Depremi”, *History Studies*, C. 4, S. 1, 2012, ss. 503-527.

- SEZER, Hamiyet, “1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 18, S. 29, Ankara 1996, ss. 169-197.
- ŞAHİN, İlhan, “Çankırı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 216-218.
- TOPÇUBAŞI, Mine-K. Kutgün Eyüpgiller, “19. Yüzyılda Kastamonu Eyaleti’nde Hükümet Daireleri”, *İTÜ Dergisi/a*, S. 2, Eylül 2010, ss. 108-120.
- TOZLU, Selahattin, “Erzurum Tarihinde Depremler”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, “Globus” Dünya Basımevi, İstanbul 2001, ss. 93-118.
- TÜRKOĞLU, Ömer, “1902 Çankırı Depremi”, *Kebikeç Dergisi*, S. 14, Ankara 2002, ss. 173-176.
- _____, *Sâlnâmelerde Çankırı-Kastamonu Vilâyeti Sâlnâmelerinde Çankırı (Kengiri) Sancağı (1869-1903)*, Çankırı Valiliği Yayınları, Çankırı 1999.
- ÜRKMEZ, Naim, “Osmanlı Devleti’nde Bir Toplumsal Dayanışma Örneği: 1893 Malatya Depremi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, Nisan 2016, ss. 970-986.
- YAZICI, Nesimi, “Ocak 1898 Balıkesir Depremi Oluşu ve Sonrası”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, “Globus” Dünya Basımevi, İstanbul 2001, ss. 151-196.

4-İnternet Siteleri

<http://www.karatekinkoyu.com/?pnum=132&pt=K%C3%96Y%C3%9CM%C3%9CZ+TAR%C4%B0H%C3%87ES%C4%B0>

